

Maciej T. Radomski*

Budowa, utrzymanie i funkcjonowanie ratuszy w mniejszych miastach Korony do końca XVI w. — obserwacje wstępne

The construction, maintenance, and functioning of town halls in smaller towns
of the Kingdom of Poland until the end of the sixteenth century:
preliminary observations

Abstrakt: W tekście zaprezentowano proces powstawania, finansowania i utrzymania ratuszy w mniejszych miastach Korony do końca XVI w. Na podstawie źródeł pisanych — przede wszystkim przywilejów i ksiąg miejskich — oraz danych archeologiczno-architektonicznych omówiono chronologię budowy, udział właścicieli miast oraz obciążenia finansowe związane z realizacją i funkcjonowaniem tych obiektów. Zwrócono uwagę na częstą nietrwałość siedzib władz miejskich, wynikającą m.in. z pożarów i ograniczonych zasobów miejskich.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, miasto lokacyjne, ratusz, średniowiecze, XVI wiek, urbanizacja

Abstract: The article investigates the processes of constructing, financing, and maintaining town halls in smaller towns of the Kingdom of Poland up to the end of the sixteenth century. Based on written sources — principally urban charters and municipal records — alongside archaeological and architectural evidence, it analyses construction chronologies, the role of town owners, and the financial obligations associated with both the erection and the upkeep of these buildings. Particular attention is paid to the frequent impermanence of town halls, which stemmed, among other factors, from recurrent fires and the limited resources of urban communities.

Key words: Kingdom of Poland, chartered town, town hall, Middle Ages, sixteenth century

---

* mgr Maciej Tomasz Radomski, Instytut Archeologii i Etnologii PAN
m.radomski@iaepan.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-7868-7768>

- I. Wprowadzenie. II. Chronologia procesu budowy. III. Decyzja o budowie i jej inicjatorzy.
IV. Budowa ratusza. V. Utrzymanie i naprawy. VI. Nietrwałość ratuszy — kataklizmy.
VII. Podsumowanie

I. Wprowadzenie

Od średniowiecza ratusze były ważnymi punktami, wokół których koncentrowało się życie miast. Jako siedziba władz i miejsce odbywania sądów stanowiły dla mieszczan jeden z najważniejszych, materialnych symboli samorządności, jurysdykcji i porządku prawnego. Wyróżniając się w przestrzeni, przybierając okazałe formy (pałace miejskie, pałace komunalne), stawały się przedmiotem dumy, sposobem na podniesienie prestiżu i ukazanie bogactwa miasta. Wspomniane funkcje, znaczenie i formy architektoniczne ratuszy rekonstruowano przede wszystkim na podstawie badań nad siedzibami władz w wielkich i dużych ośrodkach miejskich¹. Natomiast niewiele uwagi poświęcano dotąd roli jaką odgrywały w miastach średnich, małych i bardzo małych². Niniejszy tekst, zwięźle przedstawiający czas, okoliczności, koszty budowy i utrzymania ratuszy, stanowi przyczynek do wypełnienia tej luki.

Prowadzone badania koncentrowały się na XIV–XVI w. Wydaje się, że proces budowy ratuszy w mniejszych miastach rozpoczął się na szerszą skalę w połowie XV w., choć w wielu miasteczkach siedziby władz miejskich funkcjonowały już wcześniej (np. Jędrzejów, Lelów, Lipnica, Oborniki)³. Zdecydowanie większa liczba budowli powstała jednak w końcu XV i w XVI stuleciu. Wskazany w tytule schyłek XVI w. nie stanowi również ścisłej granicy. W badaniach niejednokrotnie wykorzystano źródła późniejsze.

Przedmiotem studiów były miasta położone w granicach Korony, w ich zasięgu sprzed 1569 r., z pominięciem należących do niej ziem ruskich (w obliczu braku pracy referencyjnej pozwalającej łatwo oszacować liczbę ludności tamtejszych ośrodków miejskich). Z kwereńdy wyłączono też Prusy Królewskie ze względu na utrzymującą się wyraźną odrębność regionu, a przede wszystkim zdecydowanie różne od innych ziem Królestwa Polskiego status miast i poziom urbanizacji na terenach państwa Zakonu Krzyżackiego.

W polskiej historiografii tradycyjnie wykorzystywana jest typologia miast dzieląca je na cztery grupy, przyjęta w syntezie autorstwa Marii Boguckiej i Henryka Samsonowicza⁴. Jej podstawą są źródła skarbowe z epoki odnotowujące wysokość obciążeń podatkowych nakładanych na poszczególne ośrodki. Wedle tej systematyki za miasta mniejsze należy z pewnością

¹ Literatura dotycząca ratuszy w wielkich i dużych miastach jest bogata. Ograniczę się tu do odnotowania ważniejszych prac dotyczących ogólnej problematyki ratuszy w regionie Europy Środkowo-Wschodniej, pomijając studia poświęcone siedzibom władz miejskich poszczególnych ośrodków (szczególnie obszerną literaturą cieszą się ratusze w Krakowie, Wrocławiu, Gdańsku, Poznaniu). Dellling R. 1958; Pilch J. 1965; Balińska G. 1981; Szczepański J. 1996; Ratusz. 1997; Zlat M. 1997; Czerner R. 2002; Komorowski W. 2002; Albrecht S. 2004; Friedrichs Ch.R. 2005; Eysymontt R. 2008; Rathäuser. 2012; Eysymontt R. 2014; Goliński M. 2014; Krasnowolski B. 2014; Manikowska H. 2014; Noga Z. 2014.

² Potrzebę takich studiów i szereg związanych z nimi problemów badawczych wskazała Agnieszka Bartoszewicz w referacie wygłoszonym w 2013 r. na konferencji „Ratusz w miastach Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów: XIII–XVIII wiek”; Bartoszewicz A. 2014. Ostatnio temat podjął Radomski M. 2022. Generalnie jednak wiadomości o małomiasteczkowych ratuszach w dotychczasowej literaturze są nieliczne. Wzmianki o nich pojawiają się marginalnie w części prac wymienionych w poprzednim przypisie. Pewne informacje można znaleźć w pracach poświęconych poszczególnym ośrodkom miejskim, nie ma tu jednak miejsca na ich wymienianie.

³ Bartoszewicz A. 2014, s. 165–166.

⁴ Bogucka M., Samsonowicz H. 1986, s. 114–118; por. Kulejewska-Topolska Z. 1956, s. 262–263.

uznać wszystkie te zaliczone w źródłach do III i IV kategorii podatkowej — miasta *tertij ordinis*, w których odbywały się targi i jarmarki, oraz te w ogóle targów niemające. Klasyfikacja podatkowa jest jednak niedoskonała, ponieważ nie jest bezpośrednim odbiciem rzeczywistej wielkości miasta, a niejednokrotnie nie odzwierciedla nawet jego realnego potencjału gospodarczego⁵. Ośrodki należące do różnych kategorii podatkowych mogły mieć zbliżoną liczbę mieszkańców. Na przykład wchodząca do II kategorii Ilża liczyła zapewne ponad tysiąc mieszkańców, a podobnie ludny Urzędów sklasyfikowany został jako ośrodek III kategorii⁶. Jednocześnie miasta zaliczane do tej samej grupy podatkowej mogły drastycznie różnić się liczbą ludności i pozycją ekonomiczną — Lublin należący jak wspomniana Ilża do II kategorii w XVI w. liczył ponad 5000 mieszkańców⁷. Dodatkowym problemem są dynamiczne zmiany potencjału gospodarczego poszczególnych ośrodków w długim okresie od XIII do XVI w.: w czasach dobrej koniunktury rozwijały się one, natomiast w wyniku klęsk żywiołowych, najazdów itp. gwałtownie traciły swoją pozycję gospodarczą. Z tego względu przyjęto praktyczne, choć również niedoskonałe, kryterium liczby ludności, decydując się wykorzystać obliczenia zaproponowane przez autorów tomów *Atlasu Historycznego Polski w drugiej połowie XVI w.* (dalej: AHP)⁸. Pomińto zaś szacunki przytoczone w *Dziejach miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Autorzy tej pracy określali liczbę mieszkańców ośrodków III i IV kategorii podatkowej na odpowiednio ok. 400 i ok. 1000. Wyliczenia te są jednak nieścisłe, zbyt ogółe i często odbiegające od rzeczywistości⁹. W rezultacie kwerendą objęto miasta, których liczba ludności została oszacowana w AHP na mniej niż 2000 mieszkańców. Tym samym w kręgu zainteresowania znalazły się osiedla z III (z nielicznymi wyjątkami) i IV grupy podatkowej oraz mniejsze ośrodki II kategorii. Uwzględnienie tych ostatnich pozwoliło na lepsze powiązanie uzyskanych wyników z efektami studiów nad siedzibami władz miejskich dużych i wielkich ośrodków badanych ziem. Z tego też względu zasadniejsze jest używanie terminu mniejsze miasta. Ostatecznie potwierdzono plany wzniesienia ratusza lub jego istnienie choćby w jednym momencie w okresie od lokacji do końca XVI w. dla 130 z 532 przebadanych mniejszych ośrodków miejskich¹⁰.

II. Chronologia procesu budowy

Z zebranych danych bardzo trudno wyciągać wnioski dotyczące chronologii procesu budowy ratuszy w małych miastach¹¹. Tylko w nielicznych przypadkach źródła pozwalają ustalić moment rozpoczęcia prac konstrukcyjnych czy nawet zaplanowania wzniesienia siedziby rady. Jeszcze rzadziej można potwierdzić, że było to pierwsze *praetorium* w historii danego ośrodka. Natomiast wykorzystanie daty pierwszej wzmianki o budynku w znacznej części przypadków daje bezwartościowe rezultaty — dla ponad połowy zidentyfikowanych ratuszy różnica między datą takiego przekazu źródłowego a datą lokacji ośrodka jest większa niż 150, a często znacznie przekracza 200 lat. Analiza ilościowa danych jest więc nieuprawniona, zwłaszcza w związku

⁵ Szerzej o tym problemie w odniesieniu do miast Wielkopolski pisał ostatnio M. Słoń. 2016, (zwłaszcza s. 94–104). Dyskutował on z propozycjami H. Samsonowicza (Bogucka M., Samsonowicz H. 1986, s. 114–118) i Jacka Wiesiołowskiego (Wiesiołowski J. 1980).

⁶ Ilża — Dunin-Wąsowicz A. 1993, s. 81–83 (oraz tab. 6); Urzędów — AHP. 1966, s. 31 (tab. 4).

⁷ AHP. 1966, s. 31.

⁸ AHP. 1966; AHP. 1973; AHP. 1993; AHP. 2008; AHP. 2017a; AHP. 2017b; AHP. 2021.

⁹ Problem ten wskazują sami autorzy; Bogucka M., Samsonowicz H. 1986, s. 119–122.

¹⁰ Szczegółowe wyniki kwerendy zostaną przedstawione w przygotowywanym osobnym studium poświęconym problematyce ratuszy mniejszych miast. Wyniki cząstkowe dla woj.: krakowskiego, sandomierskiego, lubelskiego, mazowieckiego, plockiego, rawskiego, poznańskiego i kaliskiego wstępnie zaprezentowano w: Radomski M. 2022, s. 44–45.

¹¹ Podobnie stwierdziła Bartoszewicz A. 2014, s. 165–167.

z dużą liczbą osiedli lokowanych w XVI w. Warto jednak przyrzeć się tym kilkunastu przypadkom, o których wiadomo nieco więcej.

Ratusze wzniesiono wcześniej w dwóch znaczących miastach małopolskich założonych przez Kazimierza Wielkiego — Radomiu i podkrakowskim Kazimierzu. W tym drugim potwierdzony był już w 1369 r., kiedy kupiono doń dzwon¹². Wedle tradycji również siedzibę radomskich rajców zaczęto wznosić jeszcze za życia syna Łokietka. Istnienie murowanego budynku z tego okresu zdają się potwierdzać odkryte relikty¹³. O ratuszach innych osiedli o czternastowiecznej metryce zachowały się informacje dopiero z kolejnego stulecia. Stosunkowo wcześniej *praetorium* poświęcone jest w Chrzanowie (lokacja przed 1396 r., ratusz 1440 r.)¹⁴ i Krzepicach (lokacja ok. 1364 r., ratusz 1436 r.)¹⁵, a w około sto lat od założenia miasta w Lelowie (lokacja 1333–1341, ratusz 1415)¹⁶, Lipnicy Murowanej (lokacja 1326 r., ratusz 1418 r.)¹⁷, Kleparzu (lokacja 1366 r., ratusz 1465 r.)¹⁸, Wieliczce (relokacja 1336 r., ratusz 1443 r.)¹⁹ i Opatowie (lokacja 1328 r., ratusz 1457 r.)²⁰. Wiadomość o siedzibach władz miejskich w monarszych Błoniu (pow. błoński, ziem. warszawska, woj. mazowieckie; lokacja 1380 r., ratusz przed 1471 r.) i Płońsku (lokacja 1400 r., ratusz przed 1491 r.) została przekazana dzięki zapisowi czynszu z dochodów z ratusza dla instytucji kościelnych. Korzyści z błońskiego *praetorium* czerpał pleban z Nowego Miasta²¹. Natomiast pieniądze z płońskiej *wietnicy* płynęły co roku do wikariuszy katedry plockiej²². Ci zresztą mocą tego samego nadania otrzymywali czynsz także z siedziby władz miejskich Bielska (lokacja 1373 r.) i przewozu dóbr Wisłą.

W Skierniewicach lokowanych w 1457 r. przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana ze Sprowy wzniesienie ratusza zarządził jego następca abp Jan Gruszczyński przywilejem z 1465 r.²³ Dla innych miast wytyczanych w XV w. wzmianki są już przeważnie szesnastowieczne. W Mielcu ratusz notowany był w 1574 r. (104 lata po lokacji), a w położonej pod Lublinem małej Kamionce w 1539 r. (lokacja 1450–1458). W tym ostatnim przypadku wiadomo, że był to dopiero co wzniesiony budynek i pierwszy ratusz miasta. Do 1538 r. sesje sądu łączonego odbywały się bowiem regularnie w domach wójta, burmistrzów, rajców, ławników i zwykłych mieszczan²⁴. Natomiast o przybierającej na sile od co najmniej połowy XV stulecia akcji budowy siedzib władz miejskich w mniejszych miastach świadczą zezwolenia na ich wzniesienie umieszczane w przywilejach lokacyjnych nowych ośrodków (np. Odrzywół, pow. opoczyński, woj. sandomierskie, 1418 r.²⁵; Kurów, pow. lubelski, 1442 r.)²⁶ i ordynacjach wydawanych dla tych istniejących, w których wyznaczano na ten cel place i zabezpieczano środki (Strzyżów, pow. pilzneński, woj. sandomierskie, lokacja przed 1419 r., ordynacja 1480 r.²⁷; Łuków, lokacja

¹² Komorowski W. 2002, s. 242; Starzyński M. 2015, s. 39.

¹³ Kalinowski W. 1979, s. 52; Komorowski W. 2002, s. 246.

¹⁴ ANK, AMCh, sygn. 12, s. 37.

¹⁵ Zbiór. 1970, 1415.

¹⁶ ANK, VCV, sygn. 113, s. 327.

¹⁷ Słownik. 2010–2019, hasło: Lelów.

¹⁸ Komorowski W. 2002, s. 214.

¹⁹ AHP. 2008, s. 241.

²⁰ AGAD, MK, sygn. 11, s. 347–349.

²¹ AGAD, MK, sygn. 5, k. 3v.

²² AGAD, MK, sygn. 21, s. 382–383.

²³ Wizytacje. 1920, s. 135.

²⁴ Księga. 2009, s. 109, 110, 114, 115, 121, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 150, 153, 155, 173, 176, 207, 209, 210, 219, 254, 261, 266, 272, 277 (tu po raz pierwszy ratusz).

²⁵ Zbiór. 1970, 1279.

²⁶ Zbiór. 1969, 593.

²⁷ Wyrozumski J. 1980, s. 138–142.

1403 r., ordynacja 1505 r.)²⁸. Ten proces nasilił się w XVI stuleciu. Budowę ratusza zakładają akty lokacyjne wystawione w 1570 r. dla Daleszyc (pow. chęciński, woj. sandomierskie) i Głowowa (pow. pilzneński, woj. sandomierskie, ob. Głogów Małopolski)²⁹ oraz ordynacje m.in. dla Oleśnicy (pow. wiślicki, woj. sandomierskie, lokacja 1546 r., ordynacja 1569 r.)³⁰ i Janowca (pow. radomski, woj. sandomierskie, lokacja 1537 r., ordynacja 1580 r.)³¹. W Wyszku budowę siedziby władz miejskich przewidziano w samym przywileju lokacyjnym wystawionym w 1502 r. przez bp. płockiego Wincentego Przerębskiego³². Brak natomiast podobnych zarządzeń i zezwoleń dla mazowieckich miast monarszych³³. Ponieważ są one znane z pozostałych badanych ziem, wydaje się to być charakterystycznym wyróżnikiem Mazowsza. Trudno rozstrzygnąć, czy jest to ślad większej swobody władz miast mazowieckich, którą pozostawiali im piastowscy książęta (brak konieczności uzyskiwania zezwolenia), innej tradycji prawnej w systemie prawa chełmińskiego, czy też mniejszego zainteresowania władców rozwojem miast.

W XVI w. skrócił się również czas upływający od założenia miasta do budowy ratusza. W lokowanym w 1577 r. Zakliczynie (pow. sądecki, woj. krakowskie) budynek funkcjonował już 10 lat później, w Lewartowie (ob. Lubartów, lokacja 1543) w niecałe 14³⁴, w Tarłowie (pow. sandomierski, lokacja 1570) został zbudowany w mniej niż 20 lat³⁵, a w Rakowie przed upływem 30 (lokacja 1567)³⁶. Do końca XVI w. ratusze miały też Jordanów (pow. szczyrzycki, woj. krakowskie, lokacja 1564 r.)³⁷ i Iwaniska (pow. sandomierski, lokacja przed 1550)³⁸.

Ciekawe wnioski o szesnastowiecznej akcji budowy ratuszy w miastach kościelnych należących do dóbr biskupów krakowskich przyniosły badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w związku z rewitalizacją rynków w Iłży, Kielcach i Bodzentynie. Relikty budowli odkryte w dwóch pierwszych miastach dowodzą, że ich budynki ratuszowe miały bardzo zbliżone formy — podobne wymiary, rzut budowli i rozplanowanie przyziemia. Powstały również w zbliżonym czasie — kielecki potwierdzony jest źródłowo w 1555 r., a iłżecki w 1576 r. Ratusz w Bodzentynie wzmiankowany w 1529 r. w *Liber retaxationum* uległ destrukcji w XVII w., a budowa nowej siedziby władz miejskich z fundacji bp. Andrzeja Trzebieckiego (w 1670 r.) zatarła jego ślady. Archeologom udało się tylko potwierdzić, że powstał zapewne za panowania Zygmunta Starego. Na tej podstawie Waldemar Gliński, prowadzący wykopaliska w Kielcach, przedstawił hipotezę, że w XVI w. biskupi krakowscy fundowali radom miejskim w swoich miastach nowe, renesansowe, przynajmniej w części murowane siedziby.³⁹ Wydaje się ona prawdopodobna, zwłaszcza że w tym samym czasie we wspomnianych miejscowościach władze kościelne przeznaczały środki także na inne inwestycje. W Kielcach trwały prace przy bramach miejskich, domu pisarza, łaźni i rezydencji biskupiej⁴⁰. W Iłży i Bodzentynie nowych kształtów nabierały m.in. zamki biskupów krakowskich.

²⁸ AGAD, MK, sygn. 21, k. 156.

²⁹ Kiryk F. 1994, s. 38; Kowalczyk J. 2012, s. 40.

³⁰ AGAD, KRSW, sygn. 2165c, k. 146–147.

³¹ Edycja dokumentu: Wyrobisz A. 1999, s. 30–53.

³² AGAD, GPJB, sygn. 11, k. 146 (kopia przywileju z 1775 r.); por. Szczepański J. 1998, s. 22.

³³ Inny charakter ma dokument wystawiony dla Czerska przez Zygmunta Augusta w 1566 r., którym władca nakazuje odbudowę ratusza po pożarze z tego powodu, że brakuje przez to siedziby dla sądów ziemskich i grodzkich. Kozłowski K. 1858, s. 576–577.

³⁴ AP Lublin, AML, sygn. 1, k. 191.

³⁵ Wiśniewski J. 1911, s. 309.

³⁶ Małanowicz S. 1968, s. 13.

³⁷ BJ, rkps 5932.

³⁸ AGAD, ASK, sygn. I 51, k. 888.

³⁹ Gliński W. 2014, s. 21; Gliński W., Glińska N. 2011, s. 96–106; por. Kupisz D. 2014, s. 47.

⁴⁰ Pazdur J. 1967, s. 89.

III. Decyzja o budowie i jej inicjatorzy

Wzmiankowane przywileje i ordynacje świadczą, że budowa siedziby władz miejskich była często inicjatywą właściciela miasta, nierzadko połączoną z przekazaniem miejsca i środków na tę inwestycję. Dotyczy to przede wszystkim miast prywatnych i tych leżących w dobrach kościelnych. Dobrze ilustruje to przywilej ksieni klasztoru gnieźnieńskich klarysek wystawiony dla Kostrzyna w 1477 r. (znany z późniejszych odpisów): „Na budowę ratusza, bruków, dawamy z łązni naszej w Kostrzynie czynsz 2 kopie, które nasz łąziebnik na 2 raty im odda, i dobrą czeladź chować ma dla posługi ludzi”⁴¹. Podobne zapisy umieszczano w ordynacjach ośrodków prywatnych w XVI w., np.: „Item plac na ratusz dawam i na cztery budki na pożytek mieyski. A jatek pięć rzeźnikom, z których jatek będą mi powinni dawać po kamieniu łoju rzeźnicy, a miastu osobno na pożytek mieyski.” (Przywilej Stanisława Górki dla Czempina z 1561 r., oblata z 1570)⁴². W przypadku niektórych miast monarszych wiadomo, że ratusze wnoszono z pieniędzy miejskich i z woli mieszczan. W 1581 r. Stefan Batory zezwolił radzie międzyrzeckiej zrealizować jej zamiar budowy nowego ratusza z cegły: „Przeto, że wspomniani mieszczanie dla korzyści i ozdoby tegoż miasta zdecydowali się wznieść z wypalonej cegły dom rady miejskiej, który zwykło się ratuszem zwać, a że mają wcześniejsze dobre i ważne przywileje na to, dajemy i przekazujemy im takie uprawnienie [...]” (tłum. autor)⁴³. Zygmunt III potwierdzał zaś rajcom Pobiedzisk pozostającym w sporze z dzierżawcą miasta, „że ponieważ ratusz wzniesiony jest na gruncie należącym do miasta, ma być podległy na zawsze zwierzchnictwu tamtejszych mieszczan [...]” (tłum. autor)⁴⁴. Istnieją też jednak przesłanki wskazujące na związek siedzib władz miejskich z pierwotną własnością monarszą, którą władcy przeznaczali na potrzeby swych miast. Śladem tego może być nadanie i włączenie ratusza (wraz ławami, wagą, postrzygalnią i dochodem z handlu solą) do majątku Rogoźna przez Władysława Jagiełłę⁴⁵ oraz nadanie przez jego wnuka placu pozostałego po dawnym dworze monarszym (ówcześnie już nieistniejącym) rajcom kolskim⁴⁶.

IV. Budowa ratusza

Koszty budowy były jedną z głównych przyczyn uniemożliwiających wielu małym miastom posiadanie ratusza. Wzniesienie siedziby rady stanowiło inwestycję znaczną, często wieloletnią, a ciągnące się przez kilka lub nawet kilkanaście lat prace znacznie obciążały budżet miejski. Niestety w zachowanym materiale źródłowym bardzo rzadko odnaleźć można jakiekolwiek informacje na ten temat, a jeszcze rzadziej są one szczegółowe. Wiadomości o funduszach i wydatkach udało się odnaleźć tylko dla kilkunastu miast. W 1520 r. rajcy Książa Wielkiego otrzymali polecenie od swego tenentariusza Andrzeja Tęczyńskiego (wojewody sandomierskiego), aby wyposażyc miasto w skrzynię z trzema zamkami. Po jednym kluczu mieli mieć rajcy, przedstawiciele pospólstwa („seniores communitatis”) i pełnomocnik Tęczyńskiego. Do skrzyni trafiło 5 grzywien i 36 groszy z dochodów czynszowych ofiarowanych przez dzierżającego

⁴¹ Ney K.F. 1843, s. 81.

⁴² AP Poznań, KSUG, sygn. Kościan Gr. 24; por. Ruszczyński F. 1928, s. 23.

⁴³ Becker P. 1930, s. 283–284: „Cum vero habeant cives seu oppidani praedicti in animo pro commodo ejusdem oppidi ad ornamentum domum consilii publici sive uti dici consuevit praetorium ex cocto latere construere ac aedificare, nos eorum hoc institutum optimum sane et laudabile benigne complexi atque privilegiis, quae ea de re concessa habent antea, inherentes damus illis et concedimus eam facultatem”.

⁴⁴ AP Poznań, AMP, sygn. I 3: „[...] quidem quoniam pretorium in fundo publico oppidi extractum est, eorum civium iurisdictioni subesse temporibus perpetuis volumus [...]”.

⁴⁵ Kodeks. 1990, nr 1128.

⁴⁶ AGAD, MK, sygn. 17, k. 301.

tenutę, 2 grzywny i 20 groszy od rady miejskiej oraz 7½ grzywny od pospólstwa. Zgromadzone środki (w sumie 15 grzywien i 32 grosze) miały być przeznaczone na wzniesienie ratusza⁴⁷. Rajcy Szreńska w 1527 r., w rok po tragicznym pożarze, który strawił całe miasto („całe miasto zostało przez żarłoczność ognia w nicość obrócone” — tłum. autor)⁴⁸, zapłacili cieśli Maciejowi 7 grzywien pruskich za wystawienie dębowego ratusza w rynku („Item skoro przenieśliśmy z miejsca prepozyckiego na rynek daliśmy za całość jego budowli dębowej 7 grzywien pruskich cieśli Maciejowi” — tłum. autor)⁴⁹. W Kołaczycach (pow. pilzneński, woj. sandomierskie) cała wspólnota miejska (rada, wójt i mieszczanie) zdecydowała w 1603 r. przekazać ziemię we wsi Dąbrówka Krzysztofowi Machowi w zamian za wybudowanie siedziby władz miejskich⁵⁰. Włodarze Kraśnika, z którego przetrwały szczegółowe rachunki miejskie, wydali na dwa główne etapy inwestycji, czyli wzniesienie drewnianych korpusu i wieży, których realizacja trwała co najmniej siedem lat, nieco ponad 57 grzywien i 24 grosze. Z tego w pierwszym roku (1571 r.) robocizna i materiały pochłonęły aż 33 grzywny i 36 groszy, co stanowiło ponad połowę wszystkich rocznych wydatków miejskich. A cały koszt budowy drewnianego ratusza i jego wyposażenia (nie licząc napraw) do końca XVI w. wyniósł 81 grzywien, 25 groszy i 2 szelągi⁵¹. W podobnym czasie (1567–1568) w Wieluniu, gdzie władze miejskie rezydowały w murowanym budynku krytym dachówką, wzniesienie nowej wieży ratuszowej pochłonęło w sumie 153 złote i 46 groszy⁵².

Kraśnik w drugiej połowie XVI w. był miastem nieźle prosperującym, a jego roczne dochody dochodziły do 200 grzywien⁵³. Rajcy mogli więc sobie pozwolić na przeznaczenie znacznej części pozostających w ich dyspozycji środków na wzniesienie swojej siedziby. W wielu miasteczkach ratusze powstawały jednak z fundacji właścicieli, którzy pokrywali przynajmniej część kosztów budowy. Przytaczano już wyżej m.in. przykład miejscowości należących do biskupów krakowskich (Kielc, Iłży i Bodzentyna), pozostającego w tenucie dzierżonej przez Tęczyńskich Książa Wielkiego, Kostrzyna klarysek gnieźnieńskich i Czempina Górków. W Strzyżowie dziedzice Jan z Czudca i Mikołaj z Godowej zobowiązali się w wystawionym w 1480 r. przywileju-ordynacji pokryć połowę kosztów konstrukcji ratusza: „[...] item my z naszymi następcami będziemy zobowiązani i winni będziemy połowę wydatków i kosztów na wybudowanie i naprawę ratusza dawać na zawsze” (tłum. autor)⁵⁴. W Andrzejowie (ob. Jędrzejów) opat tamtejszego klasztoru przekazał w 1439 r. radzie miejskiej już istniejący ratusz wraz z przyległym budynkiem („ratusz naszego miasta Andrzejowa wraz z przyległym domem” — tłum. autor), zezwalając, by rajcy mogli pozyskiwać drewno na jego naprawy z klasztornych lasów⁵⁵. Również krótki okres, który upłynął od lokacji do wystawienia siedziby władz miejskich w Zakliczynie i Lewartowie (Lubartowie), skłonił badaczy do wysunięcia hipotezy, że ratusze powstały tam z funduszy prywatnych właścicieli — odpowiednio Spytki Jordana i Mikołaja Firleja⁵⁶. W Sławkowie, w którym pierwotny budynek zgorzał, rada miejska czyniła zaś zabiegi, by biskup krakowski przekazał na odbudowę należne mu dochody z czynszu od

⁴⁷ ANK, VCV, sygn. 99, s. 24.

⁴⁸ AGAD, KMSz, sygn. 1, s. 52: „totum oppidum est per voraginem ignis in nichilum redactum”.

⁴⁹ AGAD, KMSz, sygn. 1, s. 59–60: „Item quando pretorium de loco prepositi ad circulum reduximus dedimus a toto eum compositionem roborum septem mrc. Prutenicales carpentario Mathie”.

⁵⁰ Monografia. 1939, s. 35.

⁵¹ AP Lublin, AMK, sygn. 1, k. 35v–89v.

⁵² Nowak T.A. 2010, s. 160.

⁵³ AP Lublin, AMK, sygn. 1, k. 35v–89v; zob. Albin J. 1963, s. 77–98.

⁵⁴ Wyrozumski J. 1980, s. 139: „[...] item nos cum nostris successoribus medietatem impensarum et expensarum ad aedificationem et reparationem dare tenebimus et debebimus in perpetuum”.

⁵⁵ Kodeks. 1876–1905, 4, 1348: „pretorium nostre civitatis Andreouiensis cum domo sibi contigua”.

⁵⁶ Rościszewska Z. 1932, s. 11; Kiryk F. 1985, s. 181–183.

miejscowych gorzelników⁵⁷. Przekazywanie przez władców części należnych im dochodów było jednym z głównych sposobów finansowania lub współfinansowania budowy ratuszy w ośrodkach należących do domeny monarszej. W sandomierskim Osieku taką koncesję uczynił Zygmunt August — „pieniądze z pewnych czynszów i opłat od gorzałki dajemy, nadajemy i udzielamy, a także miejsce sposobne na budowę ratusza, na zawsze i na wieki” (tłum. autor)⁵⁸.

O tym, jak trudnym i obciążającym dla budżetu miasta przedsięwzięciem była budowa ratusza, świadczy też zupełnie wyjątkowe rozwiązanie, na które zdecydowali się w 1585 r. rajcy łódzcy. Zawarli mianowicie umowę z Maciejem Doczekałowiczem, na mocy której ten miał zbudować w przestrzeni rynku ratusz, finansując w całości jego konstrukcję, z tym wyjątkiem, że mieszczanie mieli sami zapłacić za „wiezicze czudną”. W zamian za to władze oddały tenże ratusz Maciejowi w dziedziczne posiadanie (choć obciążony czynszem płatnym radzie po upływie sześciu lat wolnizny) z możliwością jego sprzedaży, koncesją na wyszynk piwa łódzkiego i wszelkich innych napitków oraz na palenie gorzałki (zwolnione z jakichkolwiek obciążeń i podatków na rzecz miasta), dodając mu jeszcze do tego ogród. Gdyby Doczekałowicz zdecydował się zbyć ratusz, rezerwowali sobie prawo pierwokupu. Ponadto w kontrakcie opisano pomieszczenia, które miały się znaleźć w budynku (wraz z ich rozplanowaniem) oraz zastrzeżono, że władze miejskie będą mogły bez żadnych ograniczeń ze strony Macieja zbierać się i urzędować w izbach ratuszowych⁵⁹. Tego, że inwestycja została zrealizowana zgodnie z tym zapisem, dowodzi przydomek czy też przezwisko, którym był później nazywany w księgach miejskich Doczekałowicz — Maciej Ratuszny.

V. Utrzymanie i naprawy

Ukończenie budowy i wyposażania ratusza nie oznaczało jednak końca wydatków. Wspomniane już pożary potrafiły obrócić budynek w jednej chwili w stertę popiołów lub poważnie go uszkodzić. W Kraśniku budynek ucierpiał od uderzenia pioruna w czasie letniej burzy w 1590 r. („od oprawy rathusza czo piorun w leccie popsował gr 12”), a dwa lata później wiatr „wydarł szczyty w rathuszu” — potrzebne były gwoździe gontowe i bratnale za 4 gr, robocizna cieśli 8 gr)⁶⁰. Ale nawet jeśli ogień i inne kataklizmy oszczędzały miasto, to samo utrzymanie budowli wymagało sporych nakładów. Wydatki konieczne były już w kilka lat po jej ukończeniu, jeśli miała ona funkcjonować w dobrym stanie. W podkrakowskim Kazimierzu prace renowacyjne w ratuszu trwały już w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIV w.: naprawa pieca („reformatione fornacis”), dachu, naprawa ratusza i domu woźnego („reformatione pretorii et domus bedelli”)⁶¹. Kosztowały one w sumie kilkadziesiąt groszy, co w czternastowiecznych warunkach nie było aż tak małą kwotą. W Łelowie w latach 1511–1537 kilkakrotnie przeprowadzano remont ratusza i izby radzieckiej. Kupowano blachę, drewno, gonty, płacono za naprawy pieców⁶². W Kraśniku od wzniesienia siedziby władz miejskich w 1571 r. do końca stulecia niezbędne naprawy pochłonęły 8 grzywien i 34½ grosza (blisko jedną dziesiątą kosztów poniesionych na budowę i wyposażenie ratusza w tym okresie)⁶³. W 1599 r. przeprowadzono generalny remont i przebudowę siedziby rajców wieluńskich, w tym wybudo-

⁵⁷ Kiryk F. 1978, s. 393–394.

⁵⁸ Lustracja. 1963, s. 97: „[...] a vino adusto seu cremato [...] pecunie certum pretium et salarium dandum, donandum et impartiendum etc. ac locum idoneum pro praetorio aedificando perpetuis temporibus et in aevum”.

⁵⁹ AGAD, KML, sygn. 2/4, k. 253v–254.

⁶⁰ AP Lublin, AMK, sygn. 1, k. 66v, 78v.

⁶¹ Księgi. 1932, s. 193, 265, 305. Więcej prac renowacyjnych wymienia Starzyński M. 2015, s. 39–40.

⁶² ANK, VCV, sygn. 113, s. 327–598.

⁶³ AP Lublin, AMK, sygn. 1, k. 35v–89v.

wanej trzydzieści lat wcześniej nowej wieży. Za roboty te zapłacono 142 zł murarzom i cieślom⁶⁴. Zmieniano pokrycia dachu, łątano dziury, prostowano i wylepiano kominy, naprawiano piece, zawiasy, okucia i skrzydła drzwi, uszczelniano okna, oliwiono i nakręcano zegary. Wreszcie w nielicznych ośrodkach zastępowano budynek drewniany murem⁶⁵.

Podobnie jak w przypadku kosztów budowy naprawy i utrzymanie siedziby władz miejskich nierzadko finansowane lub współfinansowane było przez właścicieli miasta. Na przykład w 1436 r. prepozyt klasztoru norbertanek w Strzelnie przekazał tamtejszym władzom miejskim czynsze z kilku ogrodów, przeznaczając je na remonty i oprawę ich siedziby⁶⁶.

VI. Nietrwałość ratuszy — kataklizmy

Wspomniany już przypadek Bodzentyna, którego ratusz wzniesiony w pierwszej połowie XVI w. uległ destrukcji w kolejnym stuleciu przypomina, że budowa ratusza nie oznaczała, że rada miejska już na stałe uzyskiwała swoją siedzibę. W małych miastach budynki ratuszowe, w przeważającej większości drewniane, jak reszta miejskiej zabudowy, niszczone były przez częste pożary⁶⁷. Opisywany już pierwszy, nowo wybudowany ratusz Kamionki, poświęcony w 1539 r., przestał być wzmiankowany w aktach miejskich po 1544 r., a w latach pięćdziesiątych sesje sądowe odbywały się znów w domach burmistrzów i rajców. Rada miejska Skawiny ciesząca się własnym budynkiem już w 1475 r. niemal sto lat później otrzymała od opata klasztoru tynieckiego, do którego należało miasto, dom z przeznaczeniem na ratusz⁶⁸. Ten wcześniej mógł spłonąć w wielkim pożarze miasta w 1509 r. lub w jednym z kolejnych kataklizmów nawiedzających ośrodek co kilkanaście lat. Płonęły też ratusze w Kazimierzu podkrakowskim i Kazimierzu (Dolnym), Dębicy, Goraju, Przecławiu, Wieliczce i Sławkowie. Przytaczano już zapiski z ksiąg szreńskich informujące o wielkiej pożodze miasta (ocalało tylko kilka domów), po której odnotowano wypłatę dla cieśli pracującego przy budowie nowego *praetorium*⁶⁹. W Czersku i Starym Liwie ratusze spłonęły w drugiej połowie XVI w., pozbawiając tamtejsze sądy ziemskie miejsca urzędowania⁷⁰. O zniszczeniu siedziby rajców błońskich wiadomo zaś z lustracji, w której zapisano, że przechowywana od 1525 r. miara korca nadana przez księcia Janusza III zgorzała wraz z budynkiem.⁷¹ Ratusz Radomska (data powstania nieznana) spłonął zapewne w latach sześćdziesiątych XVI w., co odnotowali królewscy rewizorzy w 1565 r.: „Mieszczanie radomscy szosu płacą z ratusza na rok fl. 12 gr 24, ale teraz nie płacą prze to, iż ratusz zgorzał, mają wolność do 8 lat”⁷². Został on następnie odbudowany, na co wskazuje zapis w lustracji województwa sieradzkiego przeprowadzonej w latach 1616–1618: „Mieszczanie radomscy płacą czynszu na rok z ratusza fl. 12/24”⁷³. Jednak w ciągu kolejnej dekady ogień znów strawił siedzibę władz radomszczańskich: „Mieszczanie radomscy, jako lustracya 1616 opisuje, płacili czynszu na każde święto Marcina ś. fl. 12/24 z ratusza. Który, iż przez swowolnych kup ludzi tamtędy przechodzących ogniem pospołu z miastem zniesiony i do tego czasu

⁶⁴ Nowak T.A. 2010, s. 160–161.

⁶⁵ Tak zapewne było m.in. w podkrakowskim Kazimierzu, Kleparzu, Pilźnie i Międzyrzeczu. Becker P. 1930, s. 283–284; Komorowski W. 2002, s. 242–243; Dworaczyński E. 2014, s. 17–18; Starzyński M. 2015, s. 40.

⁶⁶ Kodeks. 1848–1858, 2-2, nr 579.

⁶⁷ Karpiński A., Nowosielska E. 2021, (zwłaszcza s. 310–321).

⁶⁸ Kuśnierz-Krupa D. 2012, s. 84.

⁶⁹ AGAD, KMSz, sygn. Szreńsk 1, s. 52, 59.

⁷⁰ Kozłowski K. 1858, s. 576–577; Volumina. 2008, 109.

⁷¹ Lustracje. 1968, s. 145.

⁷² Lustracja. 1961–1963, 2, s. 102.

⁷³ Lustracja 1994, 1, s. 96.

nie jest postawiony, skąd żadnego pożytku nie mają, tedy od tego czynszu płacenia dotąd, póki ratusza nie wystawią, zostawiają wolnemi, a po zbudowaniu i wystawieniu onego będą powinni takowy czynsz oddawać”⁷⁴.

VII. Podsumowanie

Przeprowadzona analiza wskazuje jednoznacznie, że proces budowy ratuszy w mniejszych miastach Korony miał charakter długotrwały i nierównomierny. Choć pierwsze siedziby władz miejskich wznoszono już w XIV w., to zasadnicze nasilenie tego zjawiska nastąpiło dopiero w XV, a przede wszystkim w XVI stuleciu. W tym ostatnim okresie wyraźnie skrócił się także czas dzielący lokację miasta od wzniesienia ratusza.

Decyzja o budowie ratusza była w mniejszych miastach wynikiem współdziałania kilku czynników: aspiracji lokalnych wspólnot, interesów właścicieli miast oraz uwarunkowań finansowych. W miastach prywatnych i kościelnych inicjatywa najczęściej należała do panów gruntowych, którzy niejednokrotnie współfinansowali inwestycję lub przekazywali na ten cel stałe dochody. W ośrodkach monarszych częściej występowała aktywność samych mieszczan, choć i tam istotną rolę odgrywały królewskie koncesje fiskalne.

Zbrane dane potwierdzają, że budowa ratusza była dla większości małych miast przedsięwzięciem poważnie obciążającym budżet. Koszty konstrukcji, a następnie stałego utrzymania i napraw — potęgowane przez częste pożary — sprawiały, że posiadanie siedziby władz nie było powszechne. Wprowadza to istotną korektę do obrazu miejskich instytucji znanego z badań nad dużymi ośrodkami — w miastach mniejszych ratusz często funkcjonował okresowo, był w przenoszony, odbudowywany lub zastępowany prowizorycznymi miejscami obrad.

Ostatecznie ratusz jawi się w badanym środowisku nie tylko jako symbol samorządności, lecz także jako wskaźnik realnych możliwości finansowych i organizacyjnych lokalnej wspólnoty. Jego obecność była efektem dynamicznych procesów gospodarczych, własnościowych i ustrojowych, a nie trwałą i oczywistą cechą miejskiego pejzażu.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], ASK [Archiwum Skarbu Koronnego], sygn. I, 51; GPJB [Grodzkie pułtuskie jurysdykcji biskupiej], sygn. 11; KMSW [Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych], sygn. 2165c; KMŁ [Księgi miejskie Łódź], sygn. 2/4; KMSz [Księgi miejskie Szreńsk], sygn. Szreńsk 1; MK [Metryka Koronna], sygn. 5, 11, 17, 21.
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], AMCh [Akta miasta Chrzanowa], sygn. 12; VCV [Variae Civitates et Villae], sygn. 99, 113.
- AP Lublin [Archiwum Państwowe w Lublinie], AMK [Akta miasta Kraśnika], sygn. 1.
- AP Poznań [Archiwum Państwowe w Poznaniu], AMP [Akta miasta Pobiedziska], sygn. I 3; KSUG [Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kościanie], sygn. Kościan Gr. 24.
- BJ [Biblioteka Jagiellońska], rkps. 5932.

Źródła i opracowania publikowane

- Albin Janusz. 1963. *Rzemiosło i handel miasta Kraśnika w XVI i XVII w.*, [w:] *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, red. K. Myśliński, J.R. Szaflik, Lublin, s. 77–98.
- Albrecht Stephan. 2004. *Mittelalterliche Rathäuser in Deutschland. Architektur und Funktion*, Darmstadt.

⁷⁴ Lustracja. 1967, 2, s. 135.

- AHP. 1966. *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 3: *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, Warszawa.
- AHP. 1973. *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 7: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa.
- AHP. 1993. *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 2: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa.
- AHP. 2008. *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 1: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, Warszawa.
- AHP. 2017a. *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 4: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa.
- AHP. 2017b. *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 5: *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa.
- AHP. 2021. *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 6: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Duży, Warszawa.
- Balińska Grażyna. 1981. *Rozwój urzędzeń handlowych i administracyjnych w blokach śródmiejskich miast śląskich do końca XV w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 26, s. 127–156.
- Bartoszewicz Agnieszka. 2014. *Ratusz w małych miastach polskich w XV–XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 74, s. 161–172.
- Becker Paul. 1930. *Geschichte der Stadt Meseritz*, Meseritz.
- Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk 1986. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław.
- Czerner Rafał. 2002. *Zabudowy rynków. Średniowieczne bloki śródmiejskie wybranych dużych miast Śląska*, Wrocław.
- Delling Rudolf. 1958. *Deutsche Rathäuser*, Frankfurt am Main.
- Dunin-Wąsowicz Anna. 1993. *Charakter i wielkość osiedli*, [w:] *Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, 2: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, 2, s. 77–86.
- Dworczyński Eligiusz. 2014. *Badania archeologiczne reliktyw ratusza w Pilźnie*, [w:] *Pilžno. Archeologia — Kultura — Społeczeństwo*, red. B. Stanaszek, Pilžno, s. 7–24.
- Eysymontt Rafał. 2008. *Dawne ratusze we współczesnej Europie*, [w:] *Rada Miejska Wrocławia przez wieki. Materiały z konferencji*, red. B. Zdrojewska i in., Wrocław, s. 83–95.
- Eysymontt Rafał. 2014. *Symbolika ratuszy w przestrzeni miasta średniowiecznego*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 74, s. 53–84.
- Friedrichs Christopher R. 2005. *Die Städtische Rathaus als kommunikativer Raum in europäischen Perspektive*, [w:] *Kommunikation und Medien in der frühen Neuzeit*, red. J. Burkhardt, C. Werkstetter, München, s. 159–174.
- Gliński Waldemar. 2014. *Archeologia Kielc*, [w:] *Kielce przez stulecia*, red. J. Główna i in., Kielce, s. 13–22.
- Gliński Waldemar, Glińska Nina. 2011. *Archeologia Kielc*, „Renowacje i Zabytki”, 2, s. 92–106.
- Goliński Mateusz. 2014. *Finanse ratusza w średniowieczu*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 74, s. 197–216.
- Kalinowski Wojciech. 1979. *Lokacja Nowego Radomia i jego rozwój do połowy XVIII wieku. Rozwój przestrzenny*, [w:] *Urbanistyka i architektura Radomia*, red. W. Kalinowski, Lublin, s. 45–51.
- Karpiński Andrzej, Nowosielska Elżbieta. 2021. *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, Warszawa.
- Kiryk Feliks. 1978. *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa–Kraków, s. 341–360.

- Kiryk Feliks. 1985. *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków.
- Kiryk Feliks. 1994. *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*, Kielce.
- Kodeks. 1848–1858. *Kodeks dyplomatyczny Polski*, 1–2, wyd. L. Rzyszczyński, A. Muczkowski, 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa.
- Kodeks. 1876–1905. *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, 1–4, Kraków.
- Kodeks. 1990. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, 9, red. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, Poznań.
- Komorowski Waldemar. 2002. *Średniowieczne ratusze w Małopolsce i na ziemiach ruskich Korony*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, red. C. Buško, Wrocław, s. 241–248.
- Kowalczyk Jerzy. 2012. *Główny zagadka planu pierwszego miasta renesansowego w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 57, 4, s. 39–50.
- Kozłowski Kornel. 1858. *Czersk historycznie i statystycznie opisany*, [w:] F.A. Kozłowski, *Dzieje Mazowsza za panowania książąt*, Warszawa, s. 519–579.
- Krasnowolski Bogusław. 2014. *Budowa i przebudowa ratusza w miastach Królestwa Polskiego do końca XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 74, s. 85–108.
- Księga. 2009. *Księga sądowa miasta Kamionki w ziemi lubelskiej 1481–1559*, oprac. A. Sochacka, G. Jawor, Lublin.
- Księgi. 1932. *Księgi radzieckie Kazimierskie 1369–1381 i 1385–1402*, wyd. A. Chmiel, Kraków.
- Kulejewska-Topolska Zofia. 1956. *Oznaczenie i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI–XVIII w.)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 8, 2, s. 253–268.
- Kupisz Dariusz. 2014. *Średniowiecze (do końca XV w.)*, [w:] *Miasto w nowej odsłonie. Monografia Ilży*, red. S. Piątkowski, Ilża, s. 45–58.
- Kuśnierz-Krupa Dominika. 2012. *Skawina w średniowieczu zagadnienia urbanistyczno architektoniczne*, Kraków.
- Lustracja. 1961–1963. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, 1, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz.
- Lustracja. 1963. *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław.
- Lustracja 1967. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, wyd. Z. Guldon, 1–3, Wrocław–Bydgoszcz.
- Lustracja. 1994. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, 1–2, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Lustracje. 1968. *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, 1: 1617–1620, wyd. A. Wawrzyńczyk, Wrocław.
- Malanowicz Stanisław. 1968. *Zabudowa miasta Rakowa w XVII i XVIII w.*, [w:] *Raków ognisko arianizmu*, red. S. Cynarski, 12–19.
- Manikowska Halina. 2014. *Od domus civium do pałacu komunalnego. Średniowieczne początki siedziby władz miejskich*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 74, s. 15–31.
- Monografia. 1939. *Monografia miasteczka Kołaczyc (na podstawie «Opis powiatu jasielskiego» ks. Władysława Sarny z r. 1908)*, Kraków.
- Ney Karol Ferdynand. 1843. *Żywy Bł. Jolanty i kronika klasztoru zakonnic św. Klary w Gnieźnie*, Leszno–Gniezno.
- Noga Zdzisław. 2014. *Ratusz – archiwum pamięci*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 74, s. 173–185.
- Nowak Tomasz Andrzej. 2010. *Wieluński ratusz i jego otoczenie w I połowie XVI w.*, „Rocznik Wieluński”, 10, s. 159–166.
- Pazdur Jan. 1967. *Dzieje Kielc do 1863 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Pilch Józef. 1965. *Ratusze śląskie województwa wrocławskiego*, Wrocław.

- Radomski Maciej. 2022. *Building identity. Town halls of small Polish towns as a symbol and a sign of urban character and identity (14th–16th century)*, „MEMO Medieval and Early Modern Material Culture Online”, 9, s. 39–57.
- Rathäuser. 2012. *Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation, der Parteiungen und des Geheimnisses*, red. S.C. Pils i in., *Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte*, 55, Innsbruck–Wien–Bozen.
- Ratusz. 1997. *Ratusz w miastach północnej Europy. Materiały z sesji „Ratusz w miastach nadbałtyckich”*, Gdańsk 23–25 XI 1993, red. S. Latour, Gdańsk.
- Rościszewska Zofia. 1932. *Lewartów (Lubartów) w latach 1543–1643*, Lublin.
- Ruszczyński Franciszek. 1928. *Historja Czempana*, Poznań.
- Słoń Marek. 2016. *Miasta prywatne w sieci miejskiej wielkopolski XV–XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 77, s. 93–123.
- Słownik. 2010–2019. *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu. Edycja elektroniczna*, red. T. Jurek, b.m., <<http://www.slownik.ihpan.edu.pl/index.php>> (dostęp 5.10.2021).
- Starzyński Marcin. 2015. *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*, Kraków.
- Szczepański Jakub. 1996. *Ratusze polskiego pobrzeża Bałtyku*, Gdańsk.
- Szczepański Janusz. 1998. *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa.
- Volumina. 2008. *Volumina Constitutionum*, red. W. Uruszczak i in., 2: 1550–1609, 2: 1587–1609, Warszawa.
- Wiśniewski Jan. 1911. *Dekanat iłżecki*, Radom.
- Wizytacje. 1920. *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI w.*, wyd. B. Ulanowski, Kraków.
- Wyrobisz Andrzej. 1999. *Początki miasta Janowca nad Wisłą. Dokumenty z lat 1537, 1566, 1580*, b.m.
- Wyrozumski Jerzy. 1980. *Miasta regionu strzyżowskiego*, [w:] *Studia nad dziejami Strzyżowa i okolic*, red. S. Cynarski, Kraków, s. 111–150.
- Zbiór. 1969. *Zbiór dokumentów małopolskich*, 3, wyd. S. Kuraś i in., Wrocław.
- Zbiór. 1970. *Zbiór dokumentów małopolskich*, 5, wyd. S. Kuraś i in., Wrocław.
- Zlat Mieczysław. 1997. *Ratusz – zamek mieszczan: symbolika typu architektonicznego i jego form*, [w:] *Ratusz w miastach północnej Europy. Materiały z sesji „Ratusz w miastach nadbałtyckich”*, Gdańsk 23–25 XI 1993, red. S. Latour, Gdańsk, s. 13–36.